

Allah'ın Halifesi ve Dünyanın Kadısı: Bir Dünya İmparatorluğu Olarak Hilafet*

Hayrettin YÜCESOY

Yrd. Doç. Dr., Saint Louis Üniversitesi (ABD)

Özet

İslam'ın siyasî yükselişi oldukça hızlıydı. Hz. Peygamber'in vefatından sadece bir yüzyıl sonra hilafet, İspanya'nın Atlantik kıyılarında İndus Nehri'ne kadar uzanmıştı. Hilafetin hak iddia ettiği bu toprakların çoğunda daha önceleri Achaemenid ve Roma imparatorlukları da hüküm sürmüştü. Ancak Hilafetin eşi görülmemiş başarısı ise İslamî tevhit inancı temelinde siyasî bir imparatorluk kültürü yaratabilmesiydi. Hilafet, insanlık tarihinde ilk defa İbrahimî ve Zerdüşti tek tanrıcılığın evrensel bir siyasî pratiğini tahakkuk ettirmiştir. Fethettiği bölgelerdeki geçmiş mirasları kendi sosyal ve siyasî sahasına katmış ve fetihlerin ardından barışçıl araçlar yoluyla eski dünyanın çoğu üzerinde bunların yaygınlaşmasını sağlamıştır: Tedricî ihtida, ticarî ilişkiler, tebliğ faaliyeti ve entelektüel alışveriş kadim mirasların eski dünyada dağılımını sağlamıştır. Bu tek tanrılı siyasî kültür, camiler, vakıflar ve medreseler gibi uzun soluklu sosyal müesseselerin meydana gelmesine ilham kaynaklığı etmiş ve bu müesseseler, İslamî dindarlığın

* Bu makalenin ilk hali, Bilim ve Sanat Vakfı tarafından 12-14 Mayıs 2006'da İstanbul'da tertip edilen "Medeniyetler ve Dünya Düzenleri" isimli uluslararası sempozyumda sunulmuştur.

farklı dereceleri ile toplumsal hayatta *ümme*tin mühim merkezî rolüne dayanan ortak bir kimlik algısının devamını sağlamıştır. Bölgesel sınırlamaların ötesine geçen ve daha açık şekilde İslam hukuku ve siyasî düşüncede ortaya çıkan evrensel söylem sadece hilafetin yıkılmasından sonra sosyal bağların ve birlik hissini sürdürülmesine yardım etmemiş, aynı zamanda yenilenmiş evrensel emellere de imkân hazırlamıştır. Selçuklular, Moğollar ve Osmanlılar gibi yeni siyasî güçler, farklı kültürel ortamlara uyum sağladığı ispat edilen evrensel ideallerden ilhamını almış ve bunlar tarafından harekete geçirilmişlerdi. Sonuç olarak bu yeni hanedanlar İslam'ın manevî boyutunun himayesi altında güçlü ve evrensel yönetim biçimleri oluşturmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: İslam İmparatorluğu, Abbasîler, Siyasî Evrenselcilik, Dünya Tarihi, Tek Tanrıcılık.

İslamî Siyasî Evrenselciliğin Doğuşu

YEDİNCİ YÜZYIL BAŞLARINDA İslam Arap Yarımadası'nda doğduğunda diğer tek tanrılı inançlar Orta Doğu'da yerleşik hale gelmişlerdi. Orta Doğu diğer taraftan, Mezopotamya ve Mısır'ın karmaşık toplumları yanında İran ve Helenistik kültürlerini de içine alan son derece zengin dinî, kültürel ve dilsel mirasa sahip en antik geleneklerin bazılarının vatani durumundaydı. Roma ve Achaemenidler gibi antik dünya imparatorluklarının takipçileri Yakın Doğu coğrafyasını paylaşmışlardı: Bizans İmparatorluğu Kuzey Afrika, Mısır ve Suriye'nin çoğunu, Sasanî İmparatorluğu da İran ve Irak bölgesini kontrol altına almıştı. Hiç kimse, bu iki güce yönelik meydan okumanın ve antik dünyanın evrensel emellerinin gerçekleştirilmesinin, animist inançlara sahip Arapça konuşan göçebelerin vatani olan geniş, fakat vahaların serpiştirildiği boş bir çöl durumundaki Arap Yarımadası'ndan çıkacağını tahmin edemezdi. Arap Yarımadası'nda şehir hayatı batı bölgesindeki Hicaz'da yer alan Mekke, Taif ve Yesrib gibi birkaç küçük şehirde yoğunlaşmıştı.

Yine de doğuşunun hemen ardından İslam'ın ilişkiye geçtiği emperyal dünyanın durumu İslam'ın içinde doğduğu Arap toplumunun siyasî ve dinî arka planını şekillendirdi. Bir inanç olarak İslam kendisini Yahudilik ve Hıristiyanlığın da mensup olduğu tek

tanrı İbrahimî söyleme yerleştirmiş ve müntesiplerinin tarihî süreç içinde tek tanrılı inanca yüklediği hataları ıslah etmek üzere kendisinin tahrif edilmemiş tek tanrı inancına sahip olduğunu iddia etmiştir. Hz. Peygamber'in 632 tarihinde vefatının ardından ümmetin siyasî yapısı, fetihlerin yol açtığı devasa sosyal ve ekonomik dönüşümler bağlamında şekillenmeye başlamıştır. İslam inancı ve Hz. Peygamber'in hayatının verdiği ivme, inancın kökleşmesini sağlamış ve onu, kısa bir süre içinde dinî ve siyasî emelleri açısından evrenselci tavrı gün yüzüne çıkacak olan doğuş aşamasındaki hilafetin dinî-siyasî hedefine dönüştürmüştür.

Hz. Muhammed'in vefatının ardından Ridde Savaşları olarak bilinen, çevredeki kabile hareketlerine ket vurma girişimi, yeni tesis edilen hilafet otoritesi altında Arap Yarımadası'nın birliğini mümkün kılmış ve Müslümanların ilk fetihlerinde daha geniş bir alana yayılmaları için gerekli olan güven hissini yaratmıştır. Çok sayıdaki destansı savaşın neticesinde Müslüman ordular, Hz. Muhammed'in 632'de vefatının üzerinden geçen on yıl içinde Sasanîlerin kontrolü altındaki bugünkü Irak'ı ve İran'ın büyük bir bölümü ile Bizanslıların hâkimiyeti altındaki Suriye ve Mısır'ı fethettiler. Takip eden yarım asır boyunca fetihler İran'ın kuzey ve doğusunda devam ederek doğuda Orta Asya steplerine, batıda Kuzey Afrika ve İspanya'ya ve kuzeyde Bereketli Hilal'in ötelere uzandı. 636 tarihinde Suriye'deki Bizans ordusu, Ürdün Nehri yakınlarında hezimete uğratıldı (Yermük Savaşı) ve bu, Suriye şehirlerinin ele geçirilmesine yol açtı. Bu başarıyı, Sasanîlerin ana ordusuna karşı Kadisiye'de elde edilen (637) dönüm noktası durumundaki bir başka zafer ve Sasanîlerin başkenti Ctesiphon'un düşüşü takip etti. Hilafet orduları on yıl içinde Kudüs (638), İskenderiye (642), Libya (647) ve Kıbrıs'ı (649) fethettiler.

Hilafet içindeki ilk iç savaşın neticeleri genişlemeyi kısa bir süre için durdurursa da doğu ve batıdaki fetihler ve fethedilen toprakların birleştirilmesi, 661'de Şam'da Emevî hilafetinin kurulmasının ardından yeni bir şevk ile devam etmiştir. Rodos (672) ve Girit (674) ele geçirilmiş, Konstantinopolis 674 ve 680 tarihleri arasında ciddi biçimde tehdit edilmiştir. Buhara (709), Havarizm, Semerkand (712) ve Fergana (713) hâkimiyet altına alınmıştır. İspanya 716 yılında neredeyse tamamen ele geçirilmiş ve Emevî orduları güney Fransa'ya kadar ulaşmıştır. Hilafet en geniş sınırlarına Emevî halifesi I. Velid (705-715) zamanında ulaşmıştır. Emevî orduları 732'de Tours Savaşı'nda durdurulduğunda Hz. Peygam-

ber'in vefatından tam olarak yüz yıl sonra Müslümanlar Avrupa'da ulaşabildikleri en uzak noktada durdurulmuştu. Müslüman ordular artık batıda İspanya ve Fas'tan doğuda Hindistan sınırlarına kadar geniş bir bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı. İran ve Irak'taki Sasanî İmparatorluğu Müslümanların baskısı karşısında yıkılmış, Bizans İmparatorluğu Suriye, Kuzey Afrika ve Mısır'ı kaybetmek suretiyle geri çekilmeye mecbur bırakılmış, İspanya ise Müslüman ordulara pek fazla direniş göstermeden teslim olmuştur. Hicrî birinci yüzyılın sonları, miladî sekizinci yüzyılın ilk yarısıyla birlikte hilafet, geç antik ve ortaçağ dünyasının ölçütlerine göre büyük bir siyasî ve askerî güç haline gelmiştir.

Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından "hilafet" olarak bilinen merkezî yönetim, Arap Yarımadası'ndaki kabilelerden askerî güç oluşturma işini ve fetihlerde kazanılan ganimetlerin taksimini üzerine almıştır. Fethedilen bölgelerde sürekli ikamet edenlerin ihtiyaçlarını dikkate alan hilafet, hızlı bir şekilde büyük tarım arazilerinin yönetimini ele almış ve siyasî yapının uzun vadeli gücünü teminat altına almayı planlamaya başlamıştır. Fethedilen bölgelerin iskânı, etkili bir malî düzenleme, ordu ve idare eş-zamanlı olarak temin edilmiştir. Ordu birlikleri ve garnizonlarda organize edilen kabileler sınır bölgeleri boyunca harekete geçirilmiş ve imparatorluğu yöneten şehirli seçkinlerin idaresi altında büyük bir ordu oluşturulmuştur. Daha sonra şehir hayatı genişleyip Arap olmayan unsurlar İslam inancını kabullenmeye başlayınca kabilelerin askerî hayatla ilişkileri tedricî olarak ortadan kalkmış ve sahne daha profesyonel askerî bir müesseseye bırakılmıştır. Bir yüz yıl boyunca hilafet sadece mevcut Sasanî ve Bizans idarî yapısı ve ilişkilerini değil, aynı zamanda onların para sistemlerini de esas almıştır. Emevî halifesi Abdülmelik'in (slt. 685-705) reformlarıyla birlikte halifeler kendi paralarını basmaya ve idarî kayıtların tutulmasında Arapçayı kullanmaya başladılar. Hilafetin hüküm sürdüğü bölgelerin çoğu yeni fethedildiğinden, halifeler, eyaletleri yönetmek üzere yerel ileri gelenlerden alt düzeyde yöneticiler istihdam ettiler ki, bu idarecilerin bir kısmı Emevî döneminin sonlarında ve daha dikkate değer oranda Abbâsî hilafeti sırasında neticede merkezî yönetime terfi ettiler. Hilafet, ticarî malların rahat intikalini, tacirlerin ilişki ağını kolaylaştırmak ve dinamik şehirler oluşturmak suretiyle kendi güçlü para birimini, idarî ve askerî altyapısını bölgelerarası ticaret sistemiyle bütünleşmeye yarayacak şekilde organize etmeyi başarmıştır. Hilafetin karşı karşıya olduğu

iç meydan okumalar, Emevîlerin geç antik dönemdeki emperyal mücadelelerde evrensel hegemonyanın önde gelen talibi olarak büyük bir istek ve umutla ortaya çıkmalarını ve bu konudaki hak taleplerini engellememiştir. Israrla devam eden askerî faaliyetlerine ek olarak abidevî mimari eserlere ödedikleri büyük miktardaki para ile giriştikleri geniş çaplı idarî ve malî reformlar bu tür emperyal tutkulara delalet etmektedir.

İslam'a girişler ve şehir hayatının ihtiyaçları sebebiyle yöneticiler ve mahallî nüfus arasındaki engeller hicrî birinci yüzyılın sonuyla birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Hicrî üçüncü yüzyıla kadar nüfus açısından Müslümanlar azınlık olarak kalmaya devam ederken hilafet, farklı sosyal ve kültürel arka planlara sahip bir nüfusa hükmetmiştir. Müslüman Arapların kabile bağılıkları zayıflamış, buna karşılık şehir hayatı, toprak sahipliğine dayalı bir asilzadelik, ticaret, gelişen idarî yapı, ticarî bağlar, sanat erbabı ve bürokratik görevler yeni bir sosyal hiyerarşi doğurmuştur. Hilafetin tebaası arasındaki karşılıklı ilişki, pek çok alanda büyük bir maddî ve kültürel alışverişle sonuçlanmış ve Arap olmayanlar kadar Müslüman olmayanların da kamu hayatını etkileyecekleri alanlara imkan açmış ve böylece yeni rekabet sahaları yaratılmıştır. İşte bu kanallar sayesinde ki, felsefe, kadim ilimler, ve antik Sasanî siyasi hikemiyatı, Müslüman entelektüeller, idareci ve yöneticilerin görüş sahasına girmeye başlamıştır. Kitab-ı Mukaddes mirası, özellikle de bu mirasın kehanetler ve peygamber kıssalarıyla ilgili veçheleri Müslüman dinî kültürünün bir parçası haline gelmiştir.

Hilafetin kendisini gerçek anlamda bir dünya gücü haline getiren iki yüzyılda ulaştığı sonuç göz kamaştırıcıydı: O, Maveraünnehir'den İspanya'ya kadarki geniş bölgeyi tek bir idare altında birleştirmiştir. Arap olmayanlar ile Müslüman olmayanları kendi bayrağı altında bir araya getirmiş, merkezî bir bürokrasi, para birimi ve vergilendirme ortaya koymuş; hızla büyüyen zengin ve kültürlü şehirli sınıflar arasında ticaret, eğitim ve idare alanında *ortak dil* haline gelen Arapça ile bütün bölgeleri birbirine bağlamış; insanî faaliyetin tüm düzeylerinde (mal, sanatlar, düşünceler ve teknoloji) daha önce hiç görülmemiş bir ilişki ağını desteklemiştir. Sekizinci yüzyıldan itibaren hem dinî hem de dinî olmayan alanlarda bilgi ve öğrenimin devasa yayılımını takdir etmek için kişinin sadece kitap başlıklarına bakması yeterlidir. Şu noktaya işaret edilmelidir ki, bu dünya gücünün öncelikli kuvveti nüfus üstünlüğünde değildi. Zira ihtidalar yavaş, ancak süreliydi ve ço-

ğu zaman askerî değil, kültürel, medeniyetsel ve ticarî yayılımın peşinden gelmekteydi. Hilafetin öncelikli kuvveti, farklı gelenek ve kültürleri içine alabilmesi ve muhtelif nitelikteki sakinleri için ortak bir siyasî ve sosyal kültür yaratabilme kabiliyetindeydi.

Emevî halifesi Abdülmelik'in reformlarının olduğu yedinci yüzyılın sonlarından itibaren teşekkül etmekte olan dinî kimlikte kökünü bulan emperyal bir bilincin doğduğunu görmekteyiz. Bu emperyal bilinç kendisini İslamî terimlerle ifade etmiş, fakat Yakın Doğu'nun önceki dinî, kültürel ve siyasî geleneklerini görmezlikten gelmemiştir. Vilayetler nihayetinde bu tür mahallî kültürlerin hilafetin sosyal ve siyasal hayatına dâhil edildiği ana kanallar haline gelmiştir. Ama muhtelif kültürlerin alışverişi ve birbiri içinde erimesi sadece fethedilen bölgelerle sınırlı değildi. Henri Pirenne'nin bir süre önce iddia ettiğinin aksine hilafet ve İslam, Akdeniz'in batı ve doğu sahilleri; Yakın Doğu, Afrika, Orta Asya ve Hindistan arasında maddî ve entelektüel alışveriş açısından ortaçağ dünyasıyla yakın bir ilişki içindeydi.¹ Ticaret gelişmiş, fikirlerin dolaşımı kolaylaşmış, Hindistan ve Avrupa arasında tarım ürünleri alışverişi yapılmıştır. Ayrıca yetenekli işçilerin değiş tokuşu ile karşılıklı sosyal ilişkiler ve asimilasyon sadece sınır bölgelerinde değil, aynı zamanda iç bölgelerde de dikkate değer boyuttaydı.²

İmparatorluk İdeolojisi

Ürdün çölündeki Emevî dönemine ait Kusayr Amra Sarayı'nın büyüleyici duvar süslemeleri güçlü bir mesaj taşıyan çok çarpıcı bir manzara sunmaktadır. Duvar süslemeleri altı hükümdarı resmetmektedir: Kayser, Kisra, Vizigotların hükümdarı Roderic, Etyopya kralı Negus ve isimleri tespit edilemeyen, ancak muhtemelen Çin

1 Ürün ve insanların dolaşımı ile Yakın Doğu ve Akdeniz'deki buna eşlik eden evrenselci bakış açısı hakkında bir çalışma için bkz. Maurice Lombard, *The Golden Age of Islam*, çev. Joan Spencer, North-Holland, New York 1975, s. 15 vd.; Claude Cahen, "Commercial Relations between the Near East and Western Europe from the VIIth to the XIth century", *Islam and the Medieval West: Aspects of Intercultural Relations*, ed. Khalil I. Semaan, SUNY Press, Albany, N.Y., 1980, s. 1-25.

2 Bölgeler arası ticaretin boyutu ve Pirenne Tezinin arkeolojik delil kalıntıları nokta-i nazarından bir eleştirisi için bkz. Richard Hodges ve David Whitehouse, *Mohammed, Charlemagne and the Origins of Europe: Archeology and the Pirenne Thesis*, Cornell University Press, Ithaca, N.Y. 1983.

ve Hazarların Hakanı'na ait iki resim. Yan yana duran bu isimler, duvar süslemelerinde resmi bulunmayan ancak sarayın sahibi ve bu sanat eserinin hamisi durumundaki Emevî halifesine sanki sarayın bir odasında biat ediyor halde resmedilmektedir. Bu Emevî halifesi (muhtemelen III. Yezid) bahsi geçen hükümdarlardan bir kısmı zaten hezimete uğratıldığı için sadece kendi emellerine veya bu krallar karşısındaki üstünlüğüne değil, aynı zamanda ve muhtemelen daha da önemli oranda açıkça üyesi olduğunu iddia ettiği dünyanın emperyal mirasını kabulüne dair algılayışına işaret etmektedir.³ Kubbetü's-Sahra ve Emevî Camii'nin taşıdığı mesajlarla birlikte ele alındığında bu duvar süslemesi, Emevî hilafetinin miladî sekizinci yüzyıldan itibaren zaten siyasî söyleminde bariz olan evrensel siyasî ufkunu sembolize etmektedir.

Evrensel otorite iddiasında bulunma arzusu, şüphesiz, Achaemenidler, İskender ve Roma'ninkiler de dâhil olmak üzere geçmiş dönemdeki emperyal başarıların mirasından ilhamını almıştı. Bu boyut, geç dönem Emevî ve erken dönem Abbasî halifeleriyle ilgili ortaçağ literatüründe yeteri miktarda ortaya konulmuştur. Ne var ki, hilafetin geçtiği yol, önceki tecrübelerden büyük oranda ayrılmaktadır. Fowden'ın da işaret ettiği üzere Roma'nın yayılımı yavaşken, Achaemenid ve İskender imparatorlukları birleşik bir dinî ideolojiden yoksundu. Roma dini, evrensel siyasî emellere ilham kaynağı olamayacak çok tanrılı bir yapıya sahipken, Achaemenidler özü itibarıyla insanları kendi dinlerine celb etmeye yönelik bir arzusu olmayan emperyal bir külte, yani Zerdüştiliğe bağlıydı. Constantine, Hıristiyanlığa geçtiğinde Roma İmparatorluğu zaten kendi evrensel karakterini kaybetmişti ve Hıristiyan Kilisesi kendi müesseselerini devletten bağımsız olarak geliştirmişti.⁴ Hilafetin başarısı, emperyal yayılımı ve evrensel dinî mesajı ahenkli bir şekilde yürütmesinden kaynaklanıyordu: Hilafet hızlı bir şekilde eski dünyanın büyük bir kısmını kendi kontrolü altına almış ve kendi emperyal kültürünün temeli haline gelen birleştirici tek tanrılı bir dinî ideoloji yaymıştır. Bir bakıma hilafet,

3 Oleg Grabar, *The Formation of Islamic Art*, Yale University Press, New Haven 1973, s. 46-48.

4 İslam'daki evrenselci eğilimler hakkında dikkat çekici bir araştırma için bkz. Garth Fowden, *From Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton University Press, Princeton 1993, s. 138 vd.; G. Fowden, *Qusayr Amra: Art and Umayyad Elite in Late Antique Syria*, University of California Press, Berkeley 2004, s. 197 vd.

antik kralların arzu edip de ulaşamadığı hayallerin tahakkukuydu. Seleflerinin hezimetleriyle birlikte, Kusayr Amra'daki duvar süslemesinde de resmedildiği üzere, halifeler bu hayallerin gerçek anlamda farkına varmış ve bu antik umudu siyasî tarihte gerçekleştirmişlerdir. İnsanlık tarihinde ilk defa siyasî evrenselciliğe, tek tanrı inancının şimdiye kadar tahakkuk etmemiş siyasî potansiyeli eşlik etmiştir.

Bizans İmparatorluğu, Hıristiyanlığa özgü monoteist inancı emperyal bir ideoloji yapmak için kilisenin mezhebî ve teolojik ayrımlarını bir kenara bırakma konusunda geç kalmıştı. Zira Papalık ortaçağ Avrupa'sında emperyal politikalar konusunda bir eşten ziyade bir rakip olarak işlev görmüştür. Her halükârda ilişkinin şekli, siyasî evrenselcilik için elverişli değildi. Hilafet, uluslararası sosyo-politik bir düzen oluşturma konusunda siyasî müessese ve dinî ideoloji arasında verimli bir ilişkiyi sürdürme gibi bir yeniliğe sahipti ki, bu düzenin gücü, on üçüncü yüzyılda Bağdat hilafetinin yıkılmasının ardından bile kendini göstermiştir. Hilafetin yerini çok sayıdaki birbirine rakip idarenin aldığı miladî onuncu yüzyıldan itibaren bile işlevsel ve bütüncül bir uluslararası sosyal düzen, ticaret, eğitim ve hayır yardımları yoluyla İslam dünyasının birliğini sürdürmüştür. Her şeyden önce bu uluslararası düzene katılım ve onunla ilişkili olma, sosyal müesseselerin işlev ve amaçlarının siyasî ihtilafların ötesine geçmesi sebebiyle iradî idi. İkinci olarak bu düzen, katılımcılarının farklı kültürel yönelimlerinin ötesinde yerleşik evrensel İslamî normlara dayalı bir genel kimliği teşvik etmiştir. Üçüncü olarak Çin'den İspanya'ya kadar uzanan Müslüman dünyayı birbirine bağlamak ve sosyo-ekonomik, entelektüel ve siyasî hayatın hiyerarşisi içinde aranan meslek, kabiliyet ve maharet öbeklerini desteklemek suretiyle, heveskâr hükümdarları kendi memleketlerini gelecekte daha da genişletmeye sevk etme konusunda cesaretlendirmiştir.⁵ Kendi dünya imparatorluklarını Müslümanların sosyal ve kültürel düzenine uydurmak için yenden yapılandıran Moğolların İslamlaşmasını sağlayan ve Osmanlılara Avrupa'ya doğru yayılma konusunda ilham veren ilişkiler ağı da kısmen bundan ibarettir.

Hilafet, iç savaşlar, ayaklanmalar ve sosyal huzursuzluklar şek-

⁵ Bu boyutun ustaca tahlili için bkz. Marshall G. S. Hodgson, "The Unity of Later Islamic History", *Cahiers d'Histoire Mondiale*, sy. 5 (1959-1960), s. 879 vd.

linde tırmanan iç meydan okumalara rağmen varlığını on üçüncü yüzyılın ikinci yarısına kadar sürdürmüştür. Müslüman toplum, gittikçe artan bir şekilde bilim ve kültür alanında tek hakim dil olarak Arapça ile tek ve geniş bir devlet, yani hilafeti oluşturmuştur. Hilafetin vatandaşları (Müslümanlar, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Zerdüştler) İslam öncesi arka planlara sahip çok sayıda yazılı geleneği yaratıcı bir kültür içinde yeniden yapılandırmış ve yeniden örmüştür.⁶ Hilafet, geç antik dönemdeki emperyal mücadeleler içinde evrensel hâkimiyetin önde gelen bir müsabığı olarak kendi yerine dair iddiasını daha büyük ve daha arzulu bir şekilde sürdürmeyi başarmıştır. Emevî halifeleri bu noktayı çok güzel bir şekilde resmetmektedirler. İç huzursuzluğa rağmen Emevîler askerî hücumlarını sürdürmüş; evrensel emellerini göstermek üzere abidevî mimari eserlere büyük miktarda para ödemiş, geniş çaplı idarî ve malî reformlarda bulunmuşlardır. Sanat alanında evrenselcilik kendisini mesela Kubbetü's-Sahra'da göstermektedir. Kubbetü's-Sahra, güdülmek istenen evrensel bir siyasî düzende hilafetin meşruiyet ve üstünlüğünü ifade eden bir dünya görüşünü gözler önüne sermektedir. Eser, hilafetin kendi siyasî ve dinî emellerini, ortaçağ emperyal sanat ve mimari üslubuyla ifade etme yeteneğine şahitlik etmektedir. Kubbetü's-Sahra, Bizans dışında hilafetin herhangi bir rakibinin olmadığı bölgede son vahiy olarak İslam tarafından temsil edilen ilahî inayet ve emperyal üstünlük iddiasının açık bir ifadesidir. Grabar, kitabe ve mozaiklerin ima ve ifade ettiğinden başlamak suretiyle Kubbetü's-Sahra'nın, iki eski dine ait şehirde yeni inanç ve imparatorluğu ilan eden bir eser olduğunu belirtmektedir. Yahudi mabedini yeniden kutsallaştırmış ve yavaş yavaş diğerleri yanında İbrahim ve Yusuf'un hatıralarını da içine derc etmiştir. Bizans ve İran krallarının taçlarını, eserin merkezi etrafında birer adak olarak yerleştirmiş ve tüm taçların üstüne bizzat İsa Mesih'e dair tasvir konulmuştur. Grabar'ın da iddia ettiği üzere bu, Müslüman ve Hıristiyanlara İslam'ın hakikî ve son din olduğuna dair bir mesaj vermeyi hedefleyen bir zafer abidesiydi.⁷ Dolayısıyla Kubbetü's-Sahra'nın kitabeleri çiftli bir tazammuna sahiptir. İsa Mesih'i ve Yahudi peygamberleri kendi selefleri ola-

6 Bu konuda her zaman ilham verici bir eser olarak bkz. Marshall D. Hodgson, *The Venture of Islam*, University of Chicago Press, Chicago 1974, c. I.

7 Oleg Grabar, *The Formation*, 53-56, 58 vd.; Oleg, Grabar, "Kubbat al-Sakhra", *EI*².

arak sayarak yeni ve son dine daveti içeren bir tebliğ ifadesi kapsamında yeni dinin ve onu tecessüm ettiren siyasî gücün üstünlük ve kuvvetini açıkça belirtmektedir.⁸

Dinlerarası ve emperyal rekabet sanatta evrenselci emellerin ifadesine ilham kaynaklığı ettiyse, değişken iç siyasî ve dinî hayat da halifeleri, dinî-siyasî unvanlarını evrenselik iddiasını açıkça gösteren mesajlarla vurgulamaya itmiştir. Hicrî birinci yüzyılın ortalarından hemen sonra halifeler, “Allah’ın Halifesi” unvanının kabul edilmesinde görüldüğü üzere, kendi evrensel ve kapsayıcı otoritelerini daha ciddi bir şekilde ele almaya başlamışlardır. Halifeler büyük ölçüde başarılı bir şekilde ilahî idarenin yetkisi ile hüküm süren liderler oldukları imajını yansıtmayı başarmışlardır. Bu ilahî güç imajı askerî kuvvet yanında etkili ve yaygın idarî araçlar yoluyla da ikmal edilmiştir. Mesela, baş kadı makamının ihdas edilmesinden hemen sonra Abbâsî sarayında bu idarî kolun bile evrensel bir otorite iddiasında bulunması hayli dikkat çekicidir. Bilindiği üzere, Ebû Hanîfe’nin meslektaşları, Harun Reşid’in sarayında seçkin bir yere sahipti ve aslında Ebû Hanîfe’nin bir diğer talebesi, meşhur *Kitâbu’l-Harâc*’ın yazarı Ebû Yûsuf (ö. 182/798), adlî sistemi yapılandıran Harun Reşid’in baş kadısı idi. Ebû Yûsuf’a baş kadı, yani *kâdi el-kudât* unvanı verilmiş ve ondan sonra bu makama gelenler vilayetlerdeki kadıların atanması ve denetlenmesi ve dolayısıyla adlî hiyerarşiyi daha merkezî hale getirmeden sorumlu olmuşlardır. Bu uçsuz bucaksız imparatorlukta adlî hizmetlerin etkili bir şekilde idaresinin ve hedeflenen evrenselliğin, Me’mûn’un hilafeti sırasında kullanılan “Dünyanın Baş Kadısı (*kâdi kudâti’l-dünyâ*)” unvanından daha iyi bir tanımlı bulunmazdı. Bu unvan, bir yandan halen teşekkül sürecinde olan dinî hukukun evrenselliğini, diğer yandan da siyasî güce dair hilafetin tasavvurunu yansıtmaktadır.

Dünya Ekonomisi

Hilafetin etkisi sadece siyasî olmaktan öteydi. Meşru hükmetme hakkıyla birlikte bir dünya gücü olma bilinci, para birimi, devlet kayıtlarının tek elden tutulması ve bölgelerarası ticareti hilafetin ekonomisine katma gibi ihtiyaçların erken dönemde gerçekleşti-

⁸ Grabar, *The Formation*, s. 61; Oleg Grabar, *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem*, Muhammad al-Asad, Abeer Audeh, Said Nusseibeh’in katkılarıyla, Princeton University Press, Princeton 1996, s. 162.

rilmesinde kendisini açıkça göstermiştir. Doğu, batı, güney ve kuzeyin ekonomilerini daha önce bir örneği görülmemiş şekilde bir araya getiren hilafetti. Dünya ticareti elbette yeni bir şey değildi. Yeni olan şey, önceki yüzyıllarda mal değişimi daha çok lüks emtiada ve dolayısıyla sadece ayrıcalıklı sınıflar arasında görülürken şimdilerde geniş kitlelerin tüketimine de açık büyük bir ürün yelpazesini içermekteydi. Çin'den Akdeniz'e kadarki antik ticaret güzergâhının çoğu üzerindeki bölgelerarası ticareti hilafet kendi himayesi altına aldı. Karadaki kervanları gemiler tamamlamış, yolcular ve mallar Avrasya ve Afrika'yı birçok bölgeden kat etmişlerdir. Sekizinci yüzyılda Müslüman ticaret gemileri İran Körfezi'nden Çin'e seyahat ediyorlardı ve çok geçmeden bu güzergâhı kullanan gemilerin sayısı oldukça artmıştı. Dokuzuncu yüzyılla birlikte gemiciler (muhtemelen Çin'den) pusulayı temin etmişler ve bunu gemi yolculukları için kullanmaya başlamışlardır.

Bahis konusu olan şey mal ve paranın değişiminden daha fazlaydı. Hilafetin himayesi çoğu zaman kültürlerin, tatların, hammaddelerin karışımını başlatmış ve bunu hızlandırmış; aynı zamanda da on birinci yüzyıldan sonra hilafetin aktif yaşantısının sona ermesinden sonra bile bir bağ olarak hizmet eden Arapçanın (ve sonraları Farsçanın) ve İslam kültürünün, sözkonusu çoklu atmosferde yaygınlaşmasını sağlamıştır.⁹ Hindistan ve İspanya arasındaki toprakları düzenli bir ilişki içinde tutmak yoluyla hilafet, işlenmiş buğday, şeker, pamuk, narenciye ile tekstil, çelik ve cam ürünleri dâhil olmak üzere yiyecek ve mahsul ekim ve geliştirme bilgi ve teknolojilerinin transferi yoluyla kıtalar arasında insanların yeme alışkanlıklarında ve netice olarak sosyal hayatlarında köklü değişikliklere yol açmıştır. Hilafet aynı zamanda altın ve gümüşü bölgelerarası pazara aktarmada da aracı role sahipti. Taşkent yakınlarından çıkartılan veya Sahra Çölü'nün güneyindeki Gana'dan ya da Doğu Afrika'daki Kilwa'dan getirilen altın ve gümüş, sosyo-ekonomik faaliyetin gidişatını hızlandırmış, hilafetin topraklarını, bölgelerarası ticaretin kavşak noktası ve kültür ve sanat merkezi haline getirmiştir. Böylece büyük altın ve gümüş rezervleriyle Müslüman dünyadaki tacirler, istedikleri yerden kendi para birimleriyle istedikleri malları ve hizmetleri alabiliyorlardı.

9 Bkz. Patricia Risso, *Merchants and Faith: Muslim Commerce and Culture in the Indian Ocean*, Westview, Boulder, Colo. 1995.

Kişi, böylesi yeni zenginlikler, tatlar ve ürünlerin sosyal ve maddî hayatı nasıl değiştirdiğini ve tarım, zanaatkarlık, sanat ve ilim hayatındaki üretimdeki teknolojilerde kullanılacak malzemeye yönelik artan ihtiyacı nasıl meydana getirdiğini tasavvur edebilir. “İpek Yolu” güzergâhında mantar gibi çoğalan ana şehirlerin, malî ve idarî müesseselerin, gelişen bu alışverişin ihtiyaçlarını karşılamak üzere kendini yenilemiş olması hiç de şaşırtıcı değildir. İşte bu İslam hukuku tarafından *dâru'l-İslâm* olarak adlandırılan bölgelerde temsil edilen siyasî ve hukukî kapsayıcı birlik istikrar ve öngörülebilirlik hissini artırmış ve ticaretin destek ve sürdürülmesine yardımcı olmuştur. Bu genişleme ve güven duygusu da bugün halen ayakta duran muhteşem mimari eserlerde temsil edilen eğitim, hayır kurumları ve ticaret alanındaki sosyal-sivil müesseseleri teşvik etmiştir. On üçüncü yüzyılla birlikte Çin'den Doğu Akdeniz'e kadarki topraklar, mal ve insanların kolaylıkla hareket etmesinin bir neticesi olarak görülür bir refaha kavuşmuştur. Coğrafi ve siyasî farklılıklara rağmen hilafetin yıkılmasından sonra bile toplumdaki bağlılığı sürdüren şey, Müslüman toplumun üyesi olma bilincinden ilhamını alan bu müesseseler ve sosyal ilişkiler ağıydı. Güç, ticaret ve kültür merkezleri bir bölgeden diğerine değişse de altta yatan dinî ve sosyal ilişkiler ağı bu değişime rağmen hayatiyetini sürdürmüştür.

Sivil Kurumlar

Hilafet sadece kaba kuvvete dayalı bir siyasî güç değildi. Anlam ve amacını aldığı dinî ideoloji onu sosyal ve entelektüel müesseseler kurmaya da teşvik etti. Erken tarihlerden itibaren alimler İslam'ın siyasî ve askerî başarıların ötesinde bir şey olduğunun farkına vardılar. Bu sebeple Arapça, Kur'ân, gramer, hadis, fıkıh yanında tarih, edebiyat, şiir, astronomi, matematik, tıp ve felsefe konusunda da yoğun çalışmalarda bulundular. İlim alanındaki bu çaba, bilginin kaynağını dikkate almaksızın ortaçağdaki Müslüman toplumlar tarafından gerçekleştirilen başlıca girişimdi. Hilafet erken dönem bilimsel geleneklerin mirasçısı olmuş; bilinen dünyadaki bilimsel kültürün üretim, başarı, değişim ve yayılımına katılmış ve sekizinci yüzyıldan itibaren binlerce bilim adamına kariyerlerini sürdürmeleri için kapılarını açmıştır.

Bir diğer önemli gelişme, bugün Sünnîlik olarak bildiğimiz şeyin nihaî teşekkülüdür (hicrî üçüncü yüzyıldan sonra). Dinî bilginin üreticisi ve yayıcısı olarak ulema sınıfı, seçkin bir sosyal statü ka-

zanmakla kalmamış, aynı zamanda dinî dogma üzerinde otorite konusunda artan bir şekilde hak iddia etmiştir ki, bu iddia ulemayı siyasî otoriteyle doğrudan karşı karşıya getirmiştir. Ancak bu alimlerin etkisi, ulema ile halifeler arasındaki siyasî rekabetten daha büyüktür. Bu ulema kitlesi ve onların ürettikleri bilgi, Müslümanlar arasındaki temel bağlardan birisi haline gelmiş ve ortaya koydukları ilmî faaliyet kendisini, siyasî ve coğrafi farklılıklara rağmen Müslümanların kimliğinin öncelikli alameti olarak tesis etmiştir.

Hilafetin emperyal ve evrensel emelleri muhtemelen en iyi şekilde, Yunanca, Süryanice, Farsça ve Sanskritçe bilim ve edebiyat eserlerini Arapçaya taşıyan sekizinci ve dokuzuncu yüzyıllardaki tercüme hareketi tarafından göz önüne serilebilir. Tercümeleri de içeren bu kültürel ve bilimsel hareket, kendinden emin ve hırslı bir dinî-siyasî kimliğin ürünü idi ki, hedefi antik dünyanın mirasını kendi himayesi altında zirvesine çıkartıp yeniden ifade etmeye ulaşmaktı. İslam ve onun siyasî anlamda tecessüm etmiş hali olarak hilafet, ortak bir geçmiş, kelime dağarcığı ve emeller aracılığıyla (tek tanrıcılık, emperyal emeller, bilimsel ve sanatsal tatlar ve sosyal ilişki) Yakın Doğu'nun dinî-siyasî yapısı içinde yapılandırılmıştır. Choksy'nin de haklı olarak işaret ettiği üzere,¹⁰ dinî, sosyal ve siyasî öteki'yi anlama ve takdir etme çabası, özellikle Zerdüş, Yahudi, Hıristiyan ve Müslüman toplumlar arasında sürekli bir iletişim ve dolayısıyla öteki hakkında bir bilinç oluşturmaya da yarayan fetihlerden itibaren bölgede yavaş yavaş kendi yolunu oluşturduğunu göstermektedir. Şayet Kubbetü's-Sahra Bizans mimarisinden ilhamını almışsa, Konstantinopolis'teki dokuzuncu yüzyılın başlarına ait Bizans sarayı da bu defa Abbasî saraylarını kendisine örnek almıştır.¹¹

Siyasî Bölünme Sonrası Sosyal Bütünlük

Hilafet şemsiyesi altındaki bu evrensel emperyal ve dinî tecrübenin büyüleyici tabiatı, onuncu yüzyıldan on üçüncü yüzyıla ka-

10 Jamsheed K. Choksy, *Conflict and Cooperation: Zoroastrian Subalterns and Muslim Elites in Medieval Iranian Society*, Columbia University Press, New York 1997, s. 54 vd.

11 Semavi Eyice, "İstanbul'da Abbasi Saraylarının Benzeri Olarak Yapılan bir Bizans Sarayı: Bryas Sarayı", *Belleten*, sy. 23 (1959), s. 79-104; Alessandra Ricci, "The Road from Baghdad to Byzantium and the case of the Bryas Palace in Istanbul", *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?*, L. Brubaker (ed.), Ashgate-Variorum, New York 1998, s. 131-49.

dar oldukça bariz olan siyasî bölünmelerden sonra bile yeni bir şekilde varlığını sürdürmesidir. Genel kanı, onuncu yüzyıldan sonra merkezî hilafetin zayıflamasıyla entelektüel-dinî hayatın genel anlamda inkıza uğradığı ve donuklaştığı yönündedir. Oysa hakikatte vilayetler ve bölgesel güçler açısından bu dönem açık bir başarıdır. Onuncu yüzyılın başlarından itibaren Müslümanların idaresi rakip üç hilafete ayrılmıştır: Abbasîler, Fatımîler ve Endülüs Emevîleri. Kısa bir zaman sonra yeni sultanlar Abbasîlerin ve daha sonra Fatımîler ve İspanya Emevîleri'nin gücünü çekip almıştır. Türk kavimlerin hilafetin merkezî topraklarına göçüyle birlikte siyasî parçalanmışlık, bölgedeki siyasetin yeni gerçekliği haline gelmiştir. Bu, toprak fetihleri açısından değil, fakat kesin bir şekilde görenekler, sanat, uygulama ve anlama noktasında büyük farklılık getiren kültür açısından bir genişlemeden ibaretti. Çoğu zaman birbiriyle rekabet halindeki ayrı idarelerin çokluğu tam anlamıyla bir parçalanma değildi. Tam aksine bu, sosyal ve kültürel ideallerin birlikteliğine dayalı bir birlik idi. Ortaçağ alimlerinin *dâru'l-İslâm* olarak isimlendirdikleri şey, ayrı ve çatışan idareleri sosyal ve kültürel bağlarla birbirleriyle ilişkilendirip ortak hayat ve ideallerin devamını sağlayan bir birlik idi. Birlik ve bütünlük artık şahıslar veya halife ya da sultanın kapsayıcı otoritesi tarafından sürdürülmemekteydi, çünkü birbiriyle rekabet halinde çok sayıda yetenekli, başarılı ve farklı kültürel gelenekleri takip eden hükümdar bulunuyordu. Dolayısıyla birlik ve bütünlüğü sağlayan şey, İslamî hissiyat ve değişik siyasî çatılar altında yasayan İslam topluluğunun birleştirici evrensel söylemiydi.¹²

Bu yeni şekil, İslam ülkesi'nin bütününde camilerde, medreselerde, tasavvufi bağlantılarda ve hayır müesseselerinde müşahhas hale gelmiştir ki, bunların hepsi İslam dini ve onun manevî boyutundan ilhamını almıştır. Bu yeni şekil; tacirler, diplomatlar, seyyahlar, tebliğciler, alimler ve hacılar tarafından kat edilen ticaret yolu boyunca hızla artan sosyal müesseselerin başarılarından doğmuş ve siyasî dağınıklığa rağmen, Müslüman dünyayı ticarî, entelektüel ve kültürel açıdan birbirine bağlamayı başarmıştır. Gücün merkezî olmaktan çıktığı doğrudur, ancak altta yatan benzerlik, birlik ve ortak kimlik unsurları, hilafeti aşan ve artık iki temel dil haline gelen Farsça ve Arapça yoluyla ifade edilen sosyal ve

¹² Bu konularda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Marshall G.S. Hodgson, "The Role of Islam in World History", *IJMES*, 1 (1970), s. 99 vd.

sivil müesseselerden kendi anlam ve meşruiyetlerini elde etmişlerdir. İşte bu bölgesel güçler dönemindedir ki, İslam eski dünyanın çoğuna yayılma imkânı bulmuştur. Müslüman tacir toplulukları ve sınır bölgelerinde yaşayan sûfiler, İslam'ın hilafetin merkezî topraklarının ötesindeki bölgelere yayılmasında öncülük yapmışlardır. İslam ve İslamî müesseseler Orta, Güney, Kuzey, ve Doğu Asya'ya ve Afrika'nın Sahra Çölü'nün güneyinde kalan kısımlarına ulaşmıştır. Hilafetin ulaşamadığı yerlere İslam'ın tevhid akidesi ticaret güzergâhları, tacirler ve sûfiler yoluyla ulaşmıştır. İrtibat ve bağlılık ağı büyük ölçüde gönüllü katılımı sağlanmış ve tacirler, devlet görevlileri ve hükümdarlar tarafından kurulan vakıflar aracılığıyla desteklenmiştir.

Selçuk kabilelerinin ve daha sonraları Moğolların geldiklerinde karşılaştıkları ideolojik ve sosyal yapı da bundan ibarettir. Hem Selçuklular hem de Moğollar kendi siyasî rakiplerini hezimete uğratabilecek güçteydi. Her ikisi de Orta Doğu'da büyüleyici imparatorluklar kurmuş ve bölgenin hâkimi haline gelmiş, ancak çok geçmeden bu sosyal ve manevî yapının ruhu tarafından fethedilmişlerdir. Fatihler, Müslüman toplumla karşılaşmalarının üzerinden çok geçmeden, İslam'a geçmiş ve bu toplumu yıkmak yerine onun tarihteki en büyük destekçilerinden biri olmuşlardır. Fatihlerin İslam maneviyatını kendi düşüncelerine daha uygun ve uyumlu buldukları için ihtida ettikleri düşüncesi elbette geçerli bir argümandır. Bu uyum, ihtidaların önemli sebeplerinden birisi idi. Ancak bir tarihçinin bakış açısından, fatihlerin her adımda karşı karşıya kaldığı ve irtibata geçtiği sosyal ve kurumsal ağlar da onların İslam'ı benimsemeleri açısından çok önemlidir.

Selçuklular batıya doğru göçlerinin başlangıç dönemlerinde İslam'ı tercih ettikleri için Bağdat'a geldiklerinde zaten Müslüman idiler. Moğollar ise farklı bir yol takip etti. Müslüman dünyanın önemli bir parçasını gayri Müslim hükümdarlar olarak birkaç on yıl idare ettikten sonra İslam'a girmeye başlamış ve onu sosyal ve kültürel hayatta desteklemişlerdir. Moğollar İslam'ı kabul etmiş, ticaret ve tarımı desteklemiş; abidevî mimari ve sanat eserlerine hamilik yapmış; doğu ve batı arasında teknoloji aktarımını sağlamış ve kendi fetihçi emelleri için bir temel olarak İslam'ın uluslararası karakterini en iyi şekilde kullanmışlardır.¹³ Nihayetinde ge-

13 Bkz. Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System A.D. 1250-1350*, Oxford University Press, Oxford 1991.

leneksel yapının bu güçlü gayri Müslim hareket tarafından yıkılmasının ardından İslamî normlar kendilerini yeniden ortaya koymuş ve İslam'ın dünya çapındaki yayılımı devam etmiştir. Moğol tehlikesi yeni bir siyasî gelenek ve İslam'ın merkez bölgelerindeki yüksek kültürde yeni ufuklar doğurmuştur. Bu gelişmeler neticesinde Balkanlardan Bengal'e uzanan göz kamaştırıcı dört imparatorluk, yani Osmanlılar, Safevîler, Hindistan'daki Babürlülere ve Orta Asya'daki Özbek Hanlığı, tarafından sembolize edilen ve onların himayesi altında gelişen ve daha çok Farsça ile ifade edilen etkili bir kültür oluşmuştur.¹⁴

Bu tarihten itibaren İslam'ın gittikçe artan bir şekilde dallanıp budaklanan bir inanç haline geldiği, Arapçanın artık hâkim dil olmadığı ve hilafetin mühim bir siyasî şemsiye olmaktan çıktığı doğrudur. Ancak Müslüman toplumun bir olduğu fikri evrenselci emellerin devamını yine de sağlamıştır; çünkü bu emeller, güç ve meşruiyetini siyasî birlikten değil, İslam dünyasının her yerinde mevcut olan ve artık yaygın bir şekilde kabul gören sosyal ve sivil müesseselerden alıyordu.

Tarih Yazımında Evrenselcilik

Hilafetin bu evrenselci yapısının en güzel tasvirlerinden birisi tarih yazımında kendini göstermektedir. Miladî dokuzuncu yüzyıldan itibaren Abbasî dünyasındaki Müslüman alimler, Kitab-ı Mukaddes kıssaları ile Helenik ve İran geleneğindeki bilgileri kullanarak, evrensel bir bakış açısından geçmişteki olaylarla ilgilendiler. Pek çok açıdan bu çaba, Müslüman tarihçilerin İslam dinini ve İslamî idareyi İbrahimî tek tanrıcılık ışığında değerlendirdiklerini ve aynı zamanda İslam'ı antik dinî-siyasî mirasın haklı varisi ve temsilcisi olarak rakipleri karşısına yerleştirdiklerini göstermektedir. Algılanan ve arzulanan siyasî ve fiilî ticarî ve kültürel genişleme ortamı içinde evrensel tarih yazımının geliştiğini görmekteyiz ki, bu tarih yazım tarzı Abbasî halifelerini şanlı günlerine geri dönmeye teşvik eden bir nüansa da sahipti. Bu sebeptir ki, evrensel tarihler, hilafeti ve İslam inancını dünya tarihine katma çabası olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁵

14 Bu yayılma hakkında bir araştırma için bkz. Hodgson, *The Venture*, c. II.

15 Bu konunun ele alınışıyla ilgili bkz. Hayrettin Yücesoy, "Ancient Imperial Heritage and Islamic Universal Historiography: al-Dinawari's Secular Perspective", *Journal of Global History*, 2/2 (2007), s. 135 vd.

En erken dönem evrensel tarihçi bakış açısındaki yenilik, Yakubî (ö. 897) ve daha sonraları Taberî'de (ö. 923) görüldüğü üzere, hem peygamberlik merkezli evrensel tarih anlatılarında hem de sosyal tabanı Yakın Doğu'daki eski geleneksel yaşam, ilahî ve insanî hikmette yer alan hükümdarlığa dair din dışı müesseselerin tarihlerinde görülür. İslam'ın evrensel mesajı yanında hilafetin İspanya'dan Hindistan'a uzanan geniş bölge üzerindeki siyasi başarıları ve nihayetinde kültürlerin birbiriyle buluşması, insanlık geçmişi hakkında yazan bu isimlerin tarihî duyarlılıkları üzerinde önemli bir etki icra etmiştir. Müslüman toplumun kozmopolitan tabiatı, ilim adamlarına, kendi tarih yazımlarıyla ilgili ufuklarını zenginleştirmek ve genişletmek için uçsuz bucaksız imparatorluğun ana miraslarını kullanmalarını kolaylaştırmıştır. Şu husus unutulmamalıdır ki, evrensel tarih, doğu ve batıya ait antik bilginin Arapça konuşan ilmi muhite aktarılmasını sağlayan devasa tercüme hareketinin peşinden doğmuştur. Dolayısıyla evrensel tarih herhangi bir belirli tarih yazım geleneğinin devamı değil, bilakis bilinen dünyanın tarihini kapsamak için tarih yazımının ufuklarını genişletip farklı eserlerde dağınık olarak bulunan birbirinden kopuk rivayetleri yeni bir üslup içinde bir araya getiren birleşik bir tarih anlatısıdır.

Bu kavramsal sıçramanın dokuzuncu yüzyıldaki başlıca örneği, Dineverî'nin eseri ile birlikte evrensel tarihi yaratılıştan 872 tarihine kadar çok yönlü, kapsamlı ve ayrıntılı bir anlatı içinde sunan Yakubî'nin eseridir. Yakubî yaratılışla başlamakta; hikaye hattını peygamberler tarihi içinde sunmakta ve ardından dünya milletlerinin tarihini onların başarıları, kültürleri, coğrafi konumları ve tarihin zirvesi durumundaki Müslüman toplumla ilişkilerini sayarak ortaya koymaktadır.¹⁶ Onun anlatısına göre, Hz. Muhammed'in toplumu tarihin mirasçısı olduğundan Irak (ve dolayısıyla onun merkezi konumundaki Bağdat) da dünyanın merkezi idi. Arka planı oluşturduktan sonra Yakubî, İslamî dönemdeki olaylar, meseleler ve şahsiyetler hakkındaki anlatılara geçmektedir. Yakubî'nin eseri, Hz. Muhammed'in Mekke ve Medine'deki hayatına dair kapsamlı anlatısı ve tek tek halifeler ve diğer milletlerin

16 Yakubî'nin araştırması Süryani kralları, Musul, Babil, Hindistan, Yunanistan, Roma, İran, Çin, Mısır, Afrika, Yemen ve Suriye krallarını; dinleri, hükümdarları, şairleri ve pazarları da içine alacak şekilde İsmail'in soyundan gelenlerle başlamak suretiyle İslam öncesi Arabistan'ın tarihini içermektedir.

tarihinin seyri konusunda verdiği bilgiler açısından dikkat çekicidir.¹⁷ Yakubî'nin coğrafya, kültür, peygamberler tarihi ve hatta daha da ilginç astronomi/astrolojiye karşı ilgisi, bu eseri, zengin bir İslamî evrensel tarih geleneğini haber veren göz kamaştırıcı bir tarihî külliyyat haline getirmektedir.¹⁸ Dolayısıyla erken dönem evrensel tarih yazarlarının Kitab-ı Mukaddes'te bahsi geçen peygamberlere dair anlatısı, İslam'ın meşruiyet ve misyonu yanında Müslümanlarla ilişki içindeki diğer dinî gelenekler karşısında Hz. Muhammed'in peygamberliğinin son peygamberlik olduğunu vurgulamanın da bir yolu olarak görülebilir. Dünya tarihi, evrensel tarihlerde Adem ya da yaratılışla başlamakta ve kaçınılmaz bir şekilde Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Müslüman toplumun tarihiyle zirvesine ulaşmaktadır. Evrensel tarih yazarları insanlık tarihinin serüvenini, kendi zamanlarına kadar gelen farklı bölge ve milletleri ele almak suretiyle birbiri peşi sıra gelen peygamberler şeklinde sunmaya başladıklarında, amaçları İslam dini ni ve hilafeti tarihî bağlam olarak İbrahimî tevhit inancı geleneğine yerleştirmektir.

Bu hem yedinci ve sekizinci yüzyıllarda siyasî olarak hem de dokuzuncu yüzyılda ideolojik ve entelektüel olarak yaşanan bir ufuk genişlemesidir. Bu genişleme, tarihçilere ortaçağ dünyasını hem sonuncusu İslam olan birbirini takip eden mesajlar yoluyla ve/veya antik dünyayı şekillendiren hükümdarlığın mirasçısı anlamında tarihî açıdan dikey hem de sosyo-kültürel alışveriş ve ticaret aracılığıyla coğrafi açıdan yatay anlamda birbiriyle irtibatlı bir bütün olarak görme imkânı vermiştir. İnsan topluluklarının kaynağına dair peygamberler silsilesini takip eden bu görüş şayet diğer gruplar arasında Hz. Nuh'un oğlu Sam'ın soyundan gelenlere merkezî bir rol veriyorsa, İslam'ın ve Müslüman topluluğun meşruiyeti de özel olarak vurgulanmak durumundadır. Bu son derece hayatîydi, zira hilafet tarihî anlatılar içinde topluluğun merkezî müessesesi, topluluğun meşruiyetinin müşahhaslaşmış şekli ve son ilahî mesajın bayraktarı olarak ana yeri işgal etmiştir.

Pratik düzeyde her ne kadar Abbasî hilafeti, evrensel tarih yazarları eserlerini kaleme aldıkları dönemde siyasî problemlerle boğuşsa da hilafetin göz kamaştırıcı geçmişi, bölge üzerindeki bu ila-

17 Yakubî'nin ele aldığı sahayı, nadiren Akdeniz havzasının dışına çıkan Bizanslı Synkellos'un kiyle krş.

18 Bkz. Tarif Khalidi, *Arabic Historical Thought in the Classical Period*, Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 121.

hî inayetin devamını yansıtmış ve dolayısıyla hilafetin şanlı günlerini yeniden iddia etme emel ve arzusunu yeniden evrensel tarih yazıcıları arasında canlı bir siyasi ideoloji haline getirmiştir ki, sözkonusu tarihçiler bu noktayı dokuzuncu yüzyılın sonlarında ve onuncu yüzyılın başlarında vurgulamaya devam etmişlerdir. Abbasî hilafeti onuncu yüzyıldan sonra rekabet halindeki hanedanlara yol açmak suretiyle yavaş yavaş inkıza uğradığında, evrensel tarihler temel tarih yazımı üslubu olarak yaşamaya devam etmiştir. Tarihçilerin emelleri bu sosyo-politik gerçeklik içinde hilafetin değil, İran, Türk ve Moğol kökenli hanedanların ülkülerinde kendisine yer bulmuştur ki, dünya tarihi mükemmeliyetinin zirvesine de hilafette değil, bu kez tarihçilerin bağlı buldukları hanedanların saltanat dönemlerinde ulaşmıştır. Bu anlamda erken dönem evrensel tarih yazıcıların ilhamı veya onların umdukları ya da algıladıkları sosyo-politik atmosfer, hilafetin varlığı ortadan kalktığına bile açıkça evrensel tarih üzerine yoğunlaşan eserlerin yazılmasını mümkün kılmıştır.

Abstract

God's Caliph and World's Judge: The Caliphate as a World Empire

The political rise of Islam was rapid. Only one century after the death of the Prophet Muhammad, the caliphate stretched from the Atlantic Coast of Spain to the Indus River. Achaemenid and Roman Empires, which ruled over much of the territories the caliphate later claimed, also had been large empires. What made the caliphate unprecedented was however its ability to create a political culture based on Islamic monotheism. The caliphate realized, for the first time in human history, the Universal political manifestation of monotheism, Abrahamic and Zoroastrian. It incorporated previous heritages in the conquered territories into its social and political spheres and expanded their spread over much of the old world through peaceful means: gradual conversion, commercial contacts, missionary activity, and intellectual exchange. This monotheistic political culture inspired the rise of enduring social institutions, such as mosques, charitable foundations, and colleges,

which assured the continuity of the sense of a common identity based on diverse manifestations of Islamic piety and the critical role of the community, *umma*, in public and private life. The universal discourse of unity beyond territorial demarcations, manifested rather boldly in jurisprudence and political thought, helped not only the continuity of social cohesion after the collapse of the caliphate but also inspired renewed universal ambitions. New dynasties, such as the Seljuks, the Mongols, and the Ottomans, were inspired by and attracted to such universal ideals, which proved to be adaptable to distinct cultural orientations, resulting in the formation of new potent polities under the aegis of Islamic spirituality.

Key Words: Islamic Empire, Abbasids, Political Universalism, World History, Monotheism.